

☛ Traumasta puhuminen, kirjoittaminen
ja etiikka. Pakolaisnaiset kertojina
Henning Mankellin romaanissa
Nimeltään Tea-Bag

—

Eila Rantonen

Pakolaisilla on traumaattisia kokemuksia aina sodista, vankeudesta, kidutuksesta, nälänhädästä ja köyhyydestä perheiden hajoamiseen. Pakolaisten suhdetta traumaan ja ylirajaisiin muistikulttuureihin on kuitenkin käsitelty verrattain vähän suomalaisessa ja kansainvälisessä traumafiktion tutkimuksessa (Jytilä 2022, 19, 52; Kurtz 2018, 15). Vaje kuvastaa jälkikoloniaalisen tutkimuksen kritiikkiä, jonka mukaan traumatutkimus on keskittynyt länsimaisiin traumoihin, kuten holokaustiin ja eurooppalaisiin sotiin. Pakolaistutkimus on nähty tärkeäksi alan kulttuurisessa avartumisessa. (Bond & Craps 2020, 104–112; Lalonde 2018, 208.)¹ Artikkelissani tutkin pakolaisuuden kuvausta ruotsalaisen Henning Mankellin (1948–2015) romaanissa *Tea-Bag* (2001, *Nimeltään Tea-Bag*, 2004), jonka yhtenä kontekstina on jälkikoloniaalinen tilanne Afrikassa ja Euroopassa. Romaani kuvaa 2000-luvun alun pakolaisuutta, joka jatkuu nykyään Välimeren hengenvaarallisina ylityksinä. *Tea-Bag*² kertoo Ruotsiin paenneista nuorista naisista, Tea-Bagista, Tanjasta ja Leylasta, jotka osallistuvat Göteborgissa kirjoittajapiiriin, jossa he kertovat elämäntarinoitaan. Tea-Bag todistaa Nigerian sisäisten konfliktien raakuudesta ja pakolaisten turvattomasta asemasta Euroopassa, Tanja kertoo Itä-Euroopan seksikaupan kytköksistä väkivaltaiseen rikollisuuteen ja Iranista vanhempiensa mukana paennut Leyla perheväkivalta. Pakolaisnaisten ohella *Tea-Bagin* valokeilassa on kirjoittajapiirin ohjaaja, ruotsalainen runoilija Jesper Humlin.

Olen valinnut teoksen tutkimuskohteekseni, koska se havainnollistaa pakolaisten traumakokemuksia ja trauman kohtaamisen etiikkaa. Kehyksenäni on traumafiktion tutkimus sekä lääketiedettä, terveyden tutkimusta ja humanistista tutkimusta yhdistelevä ala (*medical and health humanities*). Artikkelini alkuosuus jakautuu traumasta puhumisen, kirjoittamisen ja toipumisprosessin jaksoihin, ja sen loppupuolella pohdin tarkemmin äänen antamista pakolaisnaisille ja kysymystä siitä, kenellä on oikeus kirjoittaa pakolaisten ja paperittomien kaltaisista marginalisoiduista naisista. Mosambikissa vuodesta 1986 lähtien asunut Mankell tarttuu *Tea-Bagissa* jälkikoloniaalisessa tutkimuksessa pitkään pohdittuun kysymykseen ei-länsimaisten naisten äänen kuulumattomuudesta. Analysoin, miten teoksessa esitetään länsimaisen (mies)kirjailijan eettisiä valintoja pakolaisnaisten tarinoiden kuuntelemisessa. *Tea-Bagin* tapa käsitellä kirjailijahahmon itsereflektiota kuvastaa nykykirjallisuudelle ominaista metanarratiivisuutta, joka voi ilmentää metatasolla kertomusten eettistä merkitystä ja kirjailijan tehtävää kulttuurisessa ja yhteiskunnallisessa todellisuudessa (ks. Meretoja 2019, 59, 64).

Traumafiktiota on teoretisoitu kirjallisuudentutkimuksessa omana generenään 1990-luvulta lähtien soveltamalla psykoanalyttista teoriaa, jälkistrukturalismia ja dekonstruktiota, ja sen kerrontakeinoja on eritelty tarkemmin 2000-luvulta lähtien.³ Tutkimusalaa on kritisoitu keskittymisestä modernistisiin ja postmodernistisiin ilmaisuihin sekä dekonstruktioista ja jälkistrukturalismista juontuvaan näkemykseen trauman kommunikoimattomuudesta. Artikkelissään ”Against the Concept of Cultural Trauma Theory (How I Learned

to Love the Suffering of Others without the Help of Psychotherapy)” (2007) Wulf Kansteiner ja Harald Weilnböck arvostelevat traumafiktio tutkimusta esteti-soivasta lähestymistavasta, jossa on sivuutettu trauman sanallistamisesta ja toipumisesta tehty kliininen psykoterapeuttinen tutkimus (ks. Bond and Craps 2020, 133–135). Traumafiktio tutkimusta on kuitenkin alettu nivoa kulttuurisen terveystutkimuksen monitieteiseen kenttään, koska traumailmiöihin vaikuttavat psykologiset, psykiatriset, yhteiskunnalliset, historialliset, oikeudelliset, kansalliset, kulttuuriset, sosiaaliset ja poliittiset taustatekijät (esim. Jytilä 2022, 48; Ihanus 2022b, 41–42).⁴

Artikkelini tarkoitus on tuoda esille kaunokirjallisuuden potentiaali todenkaltaisten ilmiöiden käsittelijänä, mikä mahdollistaa fiktion traumakuvausten soveltamisen tieteidenvälisesti. Esimerkiksi Jaana Huldén (2009) on tarkastellut Fjodor Dostojevskin *Rikoksen ja rangaistuksen* Raskolnikovin henkilökuvausta traumaterapeuttisesta näkökulmasta. Freudilaisella psykoanalyttisella lähestymistavalla on pitkä perinteensä kirjallisuudentutkimuksessa, kun taas muuta psykiatrista, psykologista ja lääketieteellistä tutkimusta on sovellettu vähemmän. Punon trauma-analyysiini myös terapeuttisen ja ilmaisevan (ekspressiivisen) kirjoittamisen tutkimusta, joiden juuret ovat pikemmin psykologiassa kuin kirjallisuusteoriassa (Niemi-Pynttari 2016). Traumafiktio, ekspressiivisen ja terapeuttisen kirjoittamisen tutkimusalojen yhteen solmimisessa on omat hiertymänsä, koska kirjallisuudentutkimusta useimmiten käsitellään erillään kirjoittamisen prosessien tutkimuksesta.

Tea-Bag voidaan nähdä myös sosiokirjallisuutena (*socioliterature*), joka kuvaa kirjallisuuden yhteiskunnallisia vaikutuksia ja sidoksia. Se keskittyy kirjallisuuteen yhteiskunnallisen keskustelun ja aktivismin foorumina sekä painottaa kirjallisuuden yhteyksiä yhteiskunnalliseen tietoon ja oikeudenmukaisuuden kysymyksiin. Kate Rosen (2020, 1–2) mukaan sosiokirjallisuus voi edistää hyvinvointia ja yhteiskunnallisen muutoksen prosessia nostaessaan esiin vaiettuja historioita, luokkaeroja ja marginalisoituja näkökulmia. Rosen esimerkkeinä ovat juuri pakolaisten trauman ja epätasa-arvon kokemukset.

Tea-Bagin päätarina keskittyy kirjoituskurssiin, jota kirjailija Jesper Humlin pitää nuorille pakolaisnaisille Göteborgin Stensgårdin maahanmuuttajalähiössä. Siellä hän kokee astuvansa rajan yli vieraaseen maahan: ”Hän tajusi, ettei hän ollut koskaan ennen käynyt tässä toisessa, uudessa Ruotsissa, joka kasvoi kasvamistaan, gettomaisissa lähiöissä, joihin maahanmuuttajina tai pakolaisina Ruotsiin tulleet ahdettiin” (T, 67). Jesperin vieraantuneisuus havainnollistaa ruotsalaisen valtakulttuurin ja maahanmuuttajien välistä yhteiskunnallista kuilua. Teoksen toisena päähenkilönä on Nigeriasta paennut Tea-Bag. Nimensä hän on siepannut espanjalaisen pakolaisleirin toimistossa näkemästään teepussista, koska hän haluaa salata virkailijoilta taustansa. Jos pakolaiset eivät paljasta nimeään tai kotimaataan, heitä on vaikea sijoittaa tavanomaisiin kansakunnan, valtion, etnisen ryhmän ja uskonnon valtakoordinaatteihin. Sen sijaan he ovat poissa paikoiltaan ja sijoittamattomia. Nimi

kytkee Tea-Bagin kolonialismin ketjuun, entisistä siirtomaista länsimaihin raddattuihin kulutushyödykkeisiin. Kotimaassaan Tea-Bag on todistanut isänsä murhan, pakomatalla hänet on raiskattu ja hän on nähnyt salakuljettajien armoilla olevien pakolaisten hukkumisen Välimereen. Kirjoittajapiiriin kuuluu myös Smolenskissa kasvanut Tanja, joka on karannut tallinnalaisesta bordellista seksikauppiaiden silmitöntä kidutusta sekä iranilainen Leyla, joka piileksii Ruotsissa sukunsa kosta, koska hänen miesystävänsä kuuluu valtakulttuuriin.

Tarkennan seuraavassa episodeihin, joissa kerronnan painopiste siirtyy pakolaisnaisten näkökulmiin, jotka on esitetty muusta tekstistä erottuvalla kursiivilla. Tämä typografinen ratkaisu nostaa kohosteisesti etualalle pakolaisnaisten kertomukset. *Tea-Bag* rakentuu monipersonaiselle ja moninäkökulmaiselle kertojien vuorottelulle. Pakolaisnaisten kertomukset esitetään puhemuotoisina minäkerronnan, monologiin ja dialogin keinoin. Jesperin ja Tea-Bagin hahmojen kokonaiskuva syventää lisäksi heidän ajatustensa kuvaus vapaan epäsuoran esityksen keinoin.

Kirjallisuuden etiikassa sekä retorisisessa ja kognitiivisessa kertomusteoriassa on nostettu esiin lukijan tapa rakentaa tekstin pohjalta todenkaltaisia henkilöitä, joiden motiiveja ja tekoja voidaan arvioida eettiseltä kannalta (Karttunen 2022, 244). Etiikan ohella tarkastelen romaanissa kuvattujen traumakokemusten ”todenkaltaisuuden” vaikutelmaa suhteessa empiiriseen tutkimustietoon traumakokemuksesta.

Trauma kokemuksena ja ilmaisuna

Aluksi sovellan Kate Rosen (2020, 2) näkemystä, jonka mukaan kirjallisuustiede voi laventua yhdistämällä tulkintoihinsa lääketieteellistä ja hoitoalan empiiristä tietoa siinä missä narratiivisen lääketieteen (*Narrative Medicine*) alalla sovelletaan lääketieteeseen kirjallisuustiedettä ja kertomusteoriaa.⁵ Traumaa on kutsuttu haavaksi, jota voi kuvata vain kielen reunamilta, koska siihen liittyvä fyysinen uhka, väkivalta ja hengenvaara voivat ylittää ihmisen ymmärryksen. Siksi traumaa on pidetty jopa kertomuksen vastakohtana ja aporiana, ratkaisemattomana ymmärryksen aukkona. (Modlinger & Sonntag 2011, 6.) Ajatus kilpistyy kotikylästäan raakoja sotilaita paenneen Tea-Bagin viittauksessa kauhun kommunikointomuuteen: ”Äärimmäistä kauhua ei voi koskaan välittää, ei koskaan kertoa. On mahdotonta täysin selittää toiselle ihmiselle, mitä merkitsee syöksyä suoraan pimeyteen, kun kuolema ja tuska ja nöyryytys ovat aivan kannoilla” (T, 316). Tea-Bag kuvailee järkyttävien muistojen roikkuvan hänen perässään kuin verinen napanuora (T, 316). Vertaus ilmaisee trauman pirstaleisten muistojen painajaismaista ja pakonomaista mieleen paluuta, jolloin mennyt ja nykyhetki voivat sekoittua ja takaumat muistuttavat katastrofin uudelleen elämistä (Caruth 1995, 151).

Muisto hengenvaarasta kuvastaa kriisin shokkireaktioita. Äkillinen tai pitkä altistuminen vaaralle voi jakaa ihmisen tietoisuuden kahtia, jolloin puhekyky

lamautuu ja kylmä kuva tapahtumasta painuu syvälle näkömuistiin. Samalla trauman hälytystila syöpyy ruumiilliseen muistiin. Reaktiota luonnehtivat aistiherkkyys, muistamattomuus, hypermuisti ja fyysiset oireet (Hartman 1995, 537; Knuuttila 2006, 25, 29). Kriisiin joutunut voi pitää kehoaan salaisena. Esimerkiksi Tea-Bagin unissa epämääräiset varjot ryömivät päästä ja katoavat aivojen kellarikerrokseen ja ruumiin salaisiin huoneisiin (T, 16). Hypermuistia kuvastaa hänen tapansa kertoa raiskauksestaan tarkkoina aistimuksina mainitseamalla esimerkiksi pahoinpitelijänsä viiksistä tippuvan hien ja hengityksen rahinan (T, 320). Katastrofin kokenut voi nähdä mielessään tapahtumia kuin kuvanauhana, mutta muistaa tapahtuman vain katkonaisesti (Suokas-Cunliffe 2006, 19), kuten Tea-Bag hämärissä muistikuvissaan yöstä, jolloin pakolaisia kuljettanut laiva upposi Välimerellä. Tuskanhuudot ovat jääneet kummittelemaan hänen mieleensä: ”Yksityiskohtia ei ollut, vain hänen ja muiden pakolaisten epätoivoinen elonjäämiskamppailu, jotta he eivät kiskoutuisi syvyyksiin” (T, 13).

Pakolaisuuden yhteydessä puhutaan kroonisesta traumasta, jonka paikoillaan suistuminen aiheuttaa. Sitä havainnollistaa Leylan kuvaus eri puolelle maailmaa hajonneesta suvustaan: ”Meillä on sukulaisia joka puolella maailmaa, Australiassa, USA:ssa ja jopa Filippiineillä, tuntuu siltä kuin pakoon lähteneet perheet räjäyttäisi rikki jokin muukin kuin kranaatit; pakeneminen ja pelko räjäyttävät meidät kappaleiksi [...]” (T, 296). Abdelmalek Sayad luonnehtii teoksessaan *La Double Absence* (1999) maahanmuuttajasubjektin transnationaalista tilannetta *kaksinkertaiseksi poissaoloksi*. Maahanmuuttajat elävät psyykkisesti entisen kotimaansa menneisyydessä. Uudessa asuinpaikassaan he voivat olla sosiaalisesti irrallisia, mikä voi merkitä ulkopuolista suhdetta molempiin kulttuureihin. Siksi he voivat tuntea juuttuneensa kahden kulttuurin väliin, limbotilaan, mikä aiheuttaa kroonista ahdistusta sekä ajan ja paikan kokemuksen sekavuutta. (Sayad 1999; Hron 2018, 289–290.) Sitä kuvastaa Tea-Bagin ajantajun menetys pakolaisleirillä: ”En tiedä, kuinka pitkään olin siinä leirissä. Ehkä monta vuotta, ehkä minä itse asiassa synnyin siellä [...]” (T, 135). Leiriä luonnehditaan suureksi kuolemanseliksi, jossa äänetön kello lyö kaikille (T, 8). Pakolaisuuden aiheuttamaa sosiaalista välttelyä Tea-Bag kuvailee näkymättömiksi pelon muureiksi: pakolaiset eivät siedä muita ihmisiä, jotta epätoivo ei tarttuisi muista kuin parantumaton tartuntatauti (T, 14, 15). Kuitenkin hänelle tuskallisinta on yksinäisyys. Katastrofin kokeneita traumatisoi etenkin se, jos he eivät saa muilta myötätuntoa. Siksi kokemusten jakaminen on nähty toipumisessa keskeiseksi. (Huldén 2009, 186.) Kuulijan paikan trauman kanssatodistajana ja jakajana ottavat romaanissa kirjoittajapiirin jäsenet.

Traumasta puhuminen

Seuraavaksi valotan *Tea-Bagin* naishahmojen tapoja ilmaista suullisesti traumakokemuksia ja vertaan niitä traumatutkimuksen havaintoihin. Tea-Bagin, Tanjan

ja Leylan todistuskertomukset on esitetty minämuotoisina puheina ja osoitettu kuntosalissa kokoontuvalle kirjoittajapiirille. Sen ohjaaja Jesper sanoo pitävänsä kirjoittamista ihmisten sisällä olevien tarinoiden kirjoittamisena ja pyytää naisia kertomaan suullisesti ja kirjallisesti tarinoitaan (T, 114). Trauman suullisessa ja kirjallisessa ilmaisussa on tunnistettu psyko- ja kirjallisuusterapiassa yhteneviä piirteitä. Kerronnallistaessaan ryhmässä sisäistä tarinaansa kriisin kokenut voi ottaa etäisyyttä kokemaansa ja muovata sitä yhdessä toisten kanssa kertomuksen muotoon ja löytää oman henkilökohtaisen äänensä (ks. Linnainmaa 2009, 62–63). Katastrofin sanallistamisesta on havaittu, että ensimmäinen verbaalinen esitys traumakokemuksesta jää usein lyhyeksi ja katkelmalliseksi (Lindqvist 2022, 117–118; Knuuttila 2006, 30). Samoin Tea-Bag aloittaa omalla äidinkielellään jatkaen ruotsia murtaen sekavalla kertomuksella apinasta: ”Minun on puhuttava omaa kieltäni ennen kuin puhun sinun kieltäsi. Avaan lukitun oven. – Mitä sinä sanoit? – Kun olin pieni, apina tarttusi kerran selkääni (T, 126).” Hän kertoo ilman selkeää juonta ja yhtenäistä tarinamuotoa isänsä surmasta ja pakolaisten hukkumisesta: ”Ajattelen laivaa, joka upposi. Kaikkia jotka hukkuivat. Ja isääni, joka istuu majan katolla eikä suostu tulemaan alas” (T, 129).

Jesper yrittää tulkita mystistä puhetta, mutta hän ei ymmärrä aukkoisesta kertomuksesta mitään. Se muistuttaa Arthur Frankin (1995) muotoilemaa kertomustyyppiä, sisäänpäin kääntynyttä kaaoskertomusta, joka muodostaa kertomuksen aukon, mihin tarvitaan tulkitsijaa (ks. Mertanen 2022, 297–298). Kun Tea-Bag keskeyttää kertomuksensa, Jesper kannustaa prosessin jatkumista sanoen haluavansa kuulla tarinan lopun, koska kesken jätetyt tarinat voivat jäädä kummittelemaan. Tea-Bag jatkaa tarinaansa vastahakoisena ponnistuksena ”aivan kuin hän olisi yrittänyt lyödä kertomuksen rikki” (T, 164) kertoen, kuinka hänen veljensä Mazda vietiin kotikylästäan kaakaoviljelmille ja hän katosi. Päätettyään kertomuksensa Tea-Bag purkautuu itkemällä ja hakaamalla raivokkaasti salin nyrkkeilysäkkiä. Tanjalle on kaikkein tuskallisinta kertoa vaiheistaan. Raskaita asioita kokeneet voivat Tanjan tavoin kehittää tietoisuuden sopeuttamiskeinoja, joilla he voivat etäännyttää ahdistavista tilanteista (Suokas-Cunliffe 2006, 13). Aluksi hän piirtää ryhmässä pelkän verta vuotavan sydämen tuijottaen pisteeseen ”joka tuntui olevan kaukana tunkkaisen huoneen seinien ulkopuolella” (T, 115).

Traumafiktio esitystapoina naishahmojen kertomuksissa erottuu fragmentaarisuus, epäsuora kerronta, kertomatta jättäminen, dissosiaatio, toisto, mykistyminen ja aistien herkistyminen. Muita traumafiktio kerrontakeinoja ovat tarinan keskeytykset ja zoomaukset, joilla etäännytetään tai lähennetään tapahtumien kerrontaa sekä kertomusten avoimet loput. (Whitehead 2004, 83–84; Knuuttila 2006, 32, 35; Eaglestone 2020, 288.) *Tea-Bagin* kertomukset sisältävät muuttuneita juonenkäännteitä ja tarinan kuljetuksia ajassa edestakaisin. Elliptiset aukot ja ”satuilu” heijastelevat myös juonistrategiaa. Ne luovat dekkarimaisia arvoituksia, jotka selviävät Jesperille ja lukijalle vähitellen. Tea-Bagin ja Tanjan kertomuksissa heidän nimensä ja pakoreittinsä vaihtelevat,

Ruotsiin matkataan vuoroin veneellä Suomenlahden yli, vuoroin polkupyörällä halki Euroopan. Vaikka kiertoilmaukset heijastavat paperittomien naisten halua salata turvallisuussyistä taustansa, tulkitsen ne edelleen heidän tavakseen lähestyä traumakokemuksia tarinamuunnelmien ja luomiensa fiktiivisten identiteettien avulla.

Kirjallisuusterapiassa on havaittu, että fiktiivisen persoonan avulla kertomisen kontrolli vähenee, mikä vapauttaa ajattelemaan uudesta näkökulmasta rasakaita kokemuksia (Hunt 2010, 234). Traumaa voidaan ilmaista fiktion narratiivisin keinoin upotettuna metaforisena tai allegorisena toisena kertomuksena. Kun toinen henkilö muotoilee uhrin muistikuvia tapahtuneesta, traumaan saadaan etäisyyttä. (Knuutila 2006, 33.) Tanja kertookin voivansa ajatella kokemuksiaan tallinnalaisessa bordellissa vain muuntamalla sen saduksi, joka kertoo jostakusta toisesta (T, 214). Tea-Bag puolestaan puhuu itsestään kiertoteitse vaihtaessaan kertomuksensa päähenkilöksi Laurindan, jota hän kutsuu sisarekseen. Isän surma on vaurioittanut Laurindaa, joka on ollut vuosia pakomatkan ”luisella radalla” ja käy raastavaa sisäistä dialogia äitinsä kanssa, joka muistuttaa omantunnon ääntä: *”Ei sinun tarvitse koko ajan puhua siitä, että kranaatinsirpale leikkasi isäni pään irti. Minulla on sirpale sisälläni, se repii koko sisimpäni rikki. En halua puhua siitä, mitä isälle tapahtui, se on niin vastenmielistä, mutta sinä pakotat minut siihen, koska et osaa olla hiljaa!”* (T, 275). Laurinda edustaa Tea-Bagille fiktiivistä identiteettiä ja autofiktiivistä hahmoa, jonka avulla hän voi käsitellä ahdistavia kokemuksiaan. Esitystapa muistuttaa terapeutista kirjoittamista, jossa minän kokeva ja havainnoiva puoli ovat vuorovaikutuksessa. Sisäisessä dialogissa voidaan siirtyä eri asemiin: kertova minä voi ottaa fiktiivisen identiteetin kerrontakeinolla etäisyyttä kovia kokeneeseen minään, mikä voi toimia itsereflektion muotona (Lindqvist 2022, 129; Greenberg & Paivio 1997, 101).

Traumasta kirjoittaminen

Alussa Tea-Bag kertoo, että pakolaisilla on ”hirveitä kokemuksia kerrottavana toisilleen, useimmiten äänettömästi, joskus sanoin” (T, 8). Sanallistamisen on havaittu auttavan ihmisiä käsittelemään kriisejä, mitä jo Sigmund Freud teoretisoi parantavana puheena.⁶ Traumasta vapautumisessa pidetään tärkeänä, että visuaaliseen muistiin jäätyneet kuvat yhdistetään tunteisiin, jotta hälytystila saadaan rauhoitettua (Knuutila 2006, 29–30). Kielen luovia tasoja yhdistelevän ja tunteita koskettavan kirjoituksen on katsottu sopivan monelle trauman käsittelyyn. Kirjoittamisen tarjoaman rauhallisen välimatkan avulla kriisiin kokenut voi kohdentaa huomionsa ja säädellä, missä tahdissa hän käy läpi pelottavia kokemuksiaan. Katastrofin paino voi näin vähitellen asettua osaksi menneisyyttä. (Lindqvist 2022, 115–118, 125–128; Greenberg & Paivio 1997, 100–101.)

Miten elämäntarinoiden kirjoittaminen onnistuu pakolaisnaisten kirjoituskurssilla? Michael Rothbergin (2000, 100–101, 140) mukaan traumaattisessa

*Tea-Bag nostaa esille kirjallisuuden empaattisen
potentiaalin: lukija voi toimia affektiivisena
kanssatodistajana pakolaisnaisten kokemuksille ja
myötäelää heidän pelkojaan ja toipumisen prosessia.*

realismissa painottuu dokumentoiva voima. Silti pelkkä tapahtunutta jäljittelevä ilmaisu ei aina välitä trauman sisäistä kokemusta, vaan sitä voi edistää realististen tyylikeinojen liittäminen fantasiaan tai modernistisiin luoviin tekniikoihin ja metaforiseen kieleen. *Tea-Bagin* naishahmojen kertomukset on esitetty modernistisen lyyrisellä tyylillä ikään kuin Jesperin kuvausta hallitseva realismi ei riittäisi naisten elämäntarinoiden herkkävaistoiseen käsittelyyn. Traumateoriaa on kutsuttu metaforan teoriaksi, koska traumaa ilmaistaan usein metaforisella kielellä (ks. Jytälä 2022, 24). Myös Tea-Bagin, Tanjan ja Leylan kertomukset sisältävät runsaasti vertauskuvia ja metaforia, joiden merkitykset avautuvat Jesperille ja teoksen lukijalle vasta vähitellen. Ne edustavat symbolisia avaimia, jotka muistuttavat epifanioita⁷ (Eaglestone 2009, 54), kuten Tea-Bagia suojeleva vihreä apina, joka oli todistamassa, kun hän puolustautui väkivaltaista miestä vastaan.

Kokoontumisessa Jesper kokeilee sitä, että Tea-Bag, Leyla ja Tanja kirjoittavat ensin itselleen, koska hänen mielestään heidän ei kannata heti kertoa julkisesti elämäntarinoitaan (T, 114). Hän pyytää ryhmää kirjoittamaan tärkeimmistä asioista, mitä heille on päivän aikana tapahtunut. Tämä on suosittu aloitustehtävä tunteita ilmaisevassa kirjoittamisessa: sillä päästään vauhtiin ja voidaan arvioida senhetkistä elämäntilannetta (Ihanus 2022a, 59–60). Elämäntarinoiden kirjoittamisessa tähdennetään, että ohjaajan on pidettävä mielessä se, mitä kirjoittajat ovat kirjoittaneet ja puhuneet eikä hän saisi arvottaa tekstejä tai paljastaa asioita, jotka kirjoittaja haluaa pitää vain ohjaajan tiedossa (Reinikainen 2009, 228–230). Myös Jesper tähdentää luottamuksellisuutta ja sitä, ettei hän aio näyttää tekstejä kenellekään. Tanja on kirjoittanut päivän tärkeimmäksi tapahtumakseen sen, että hän heräsi. Sen jälkeen Jesper kysyy varovasti, mutta arvottaen, ”siinäkö kaikki?”. Tanja raivostuu ja tähdentää, että teksti on runo. Jesper pyrkii jatkamaan vuoropuhelua: ”– Erinomaista. Aivan totta. Mitä olisi tapahtunut, jos et olisi herännyt? – Olisin ollut kuollut” (T, 273). Lievässä konfliktissa Jesper toimii kannustavasti, vaikka hän ei ymmärrä saamiensa tekstien vertauskuvallisuutta.

Luovassa ja terapeuttisessa kirjoittamisessa tehtäviin osallistumalla ohjaaja voi hetkeksi asettua tasa-arvoiseksi ryhmän kanssa, mikä voi lisätä vuorovaiku-

tusta ja luottamusta ohjaajaan. Kun Jesper tinkaa, miksi Tea-Bag ei ole kirjoittanut mitään, Tea-Bag vastaa, ettei hänelle ole tapahtunut sinä päivänä mitään tärkeää. Tuolloin Leyla vaatii ohjaajalta vastavuoroisuutta kysyen Jesperiltä, mitä tärkeää tälle itselleen on tapahtunut, mutta Jesper väistää kysymyksen. Myöhemmin Tea-Bag palaa tehtävänantoon ja kertoo tärkeimmäksi tapahtumakseen kauan poissa olleen muiston palaamisen. Lopussa Jesper paljastaa ystävälleen Pelle Törnblomille kurssin epäonnistuneen, koska kirjoitukset jäivät lyhyiksi. Pakolaisnaisten on vaikea kirjoittaa ruotsiksi, joka ei ole heidän äidinkieltänsä. Kuitenkin Törnblomin mielestä on tärkeintä, että he ovat uskaltaneet kertoa elämästään: ”Kuka on sanonut, että kaikki pitää kirjoittaa paperille?” (T, 368). Puhuminen ja kirjoittaminen voivat molemmat olla voimaannuttavia, kuten kirjoittajapiirin kertomukset osoittavat.

Traumasta toipumisen keinot

Fiktiossa kuvataan harvoin traumasta vapautumista ja kuuntelijan roolia (Kacandes 2001, 89–140). Tea-Bagin kertomus Laurindasta, joka on tuskasta käheä ja ”laulaa matkojen takaa” (T, 282) edustaa kirjoittajaryhmälle katarsista. Jesperin mielestä Tea-Bagin kertomus maalaa huoneen uudenväriseksi ja vaikuttaa kuin maanjäristys: kaikki ovat vaiti ja liikkumatta. Yllättäen kuuntelijat reagoivat järkyttävään tarinaan riemukkaasti, ja Tea-Bagia ympäröi hohde, joka leviää muihin: ”Oli kuin Tea-Bagin leveä hymy olisi alkanut kulkea tytöltä toiselle kuin viestikapula” (T, 283). Tarina avaa muidenkin salpautuneet kielet: Leylasta alkaa virrata sanoja ”varovaisina purosina” (T, 284), kun hän kertoo veljensä Amedin ampumisesta sekä sisarestaan Fattista perheväkivallan uhrina. Ruotsia Leyla vertaa köyteen, jossa hän riippuu kiinni, vaikka tuntee itsensä maassa kuokkavieraaksi (T, 219).

Traumatutkimuksessa on pohdittu selviytymisen ja kuolemalta välttymisen järkytystä, joka voi aiheuttaa itsemurha-alttiutta (Knuuttila 2006, 26; Bond & Craps 2020, 74–75), kuten Tea-Bagin muistumuissa: ”*odotin vain, että joku osoittaisi minua sormellaan ja pakottaisi minut sitten kahlaamaan takaisin veteen ja liittymään niihin, jotka olivat jo kuolleet ja makasivat meren pohjassa*” (T, 135). Selviytymisen strategiana on korostettu arkisia rituaaleja (Turner & Diebschlag 2001, 89–90). Tea-Bag on kehittänyt pakomatallaan rituaalin, jossa hän aloittaa turvallisesti päivän kuvittelemalla olevansa kotikylässään. Isältään hän on oppinut, että ihmisen tulee vaikeuksien kohdatessa etsiä vankka jalansija (T, 5, 15). Myös hymyileminen toimii Tea-Bagin elämänvoimana ja puolustuskeinona. Leylan pahoinpidelty sisar Fatti rauhoittuu kuuntelemalla nauhurista meren ääntä, rantaan vyöryviä maininkeja (T, 339). Traumatisoituneet voivat kantaa mukanaan esineitä, joilla trauman voi laittaa hetkeksi levolle ja joiden uskotaan suojelevan kantajiaan amulettien tavoin (Turner & Diebschlag 2001, 88), kuten Tea-Bagin sudanilaiselta mieheltä saatu passi, joka merkitsee ovea lapsuuden

maisemaan, jossa hän leikkii isänsä kanssa (T, 142). Tanja pitää mukanaan käpyjä, tutteja, pieniä ikoneita ja lampunkristalleja. Esineet ilmentävät ”traumaattista indeksiä” (Rothberg 2000, 104–105), jossa vaikeasti esitettävä traumakokemus kiteytyy vaaran ja huolenpidon merkiksi⁸ (ks. Knuuttila 2006, 36). Trauman jatkuvuuden metonymiaa edustaa Tanjan piirtämä verta vuotava sydän (T, 115). Jesper yrittää ratkoa esineiden merkitystä ja osa selviää naisten kertomusten jatkuttua.

Kriisistä selviämistä on kutsuttu posttraumaattiseksi eli traumaperäiseksi kasvuksi (Calhoun & Tedeschi 1999). Judith Lewis Hermanin (1992, 214) mukaan yhteisön palaute ja solidaarisuus muodostavat vastalääkkeen kriisille. Siinä missä trauma eristää, häpäisee ja stigmatisoi uhrinsa, sopiva yhteisö toimii kanssatodistajana ja palauttaa kriisin kokeneelle yhteenkuulumisen kokemuksen. Toipumista edistää vaihtoehtoisten kertomusten luominen uhrikertomuksen rinnalle. *Tea-Bag*in naishahmoja ei luonnehdita passiivisiksi uhreiksi ja piirin turvaverkosto antaa heille rohkaisua. Naisista tulee omien kertomustensa subjekteja, ja he haluavat kirjoittaa julki elämäntarinansa.

Traumasta kertominen ja etiikka

Traumatutkimus sijoittuu kirjallisuudentutkimuksen eettiseen käänteeseen ja terävöittää kysymystä siitä, kenellä on oikeus kirjoittaa traumasta ja ketkä pääsevät kertomisen resursseihin. (Davis 2020, 36–39; Eaglestone 2020, 291–292; Bond & Craps 2020, 53). *Tea-Bag* -romaanissa kysymys voidaan tarkentaa siihen, kenellä on oikeus kirjoittaa pakolaisnaisista, jotka ovat vailla kansalaisoikeuksia, äänioikeutta ja taloudellista asemaa. Gayatri Spivak (1988, 289) on tähdentänyt sitä, että marginalisoitujen naisten subjektiivisuus rakentuu usein vain toisten sallimista paikoista ja muut puhuvat heidän puolestaan. Ääriesimerkki kasvottomasta ja äänettömästä naisesta on Fatti, jonka kasvot hänen iranilainen puolisonsa on polttanut hapolla. Hän sulkeutuu päivisin huoneeseensa ja peittää sinisellä liinalla kasvonsa kysyen Jesperiltä: ”Kuka kertoo minun tarinani?” (T, 339).

Traumakertomusten kuulijaa on esitetty jopa traumatapahtuman ”omistajaksi”, koska kertomisen aikana kuulija voi kokea osin trauman itse (Felman & Laub 1992, 57). Näkemystä on kritisoitu siitä, ettei kuulija voi tulla eettiseksi subjektiksi pelkästään siksi, että hän kuuntelee, puhuu tai kirjoittaa traumasta (Davis 2020, 41). Tämä ilmenee Jesperin eettisesti ambivalentista ja epäselvästä käsityksestä ohjaajan roolistaan, ”en tiedä, mitä minulla oikein on vastuullani” (T, 341). Kuunnellessaan naisten tarinoita Jesper kokee hyppelevänsä kuin jäälautalla eri kertomusten välillä, mutta tuntee sen palvelevan hänen itseyttämisensä (T, 217). Vaikka Jesper haluaa auttaa naisia, hän haluaa lopulta eroon pakolaisiin liittyvistä velvollisuuksista ja aikoo julkaista heidän kertomuksensa omissa nimissään, kuten hän paljastaa naisystävälleen Andrealle: ”Yritän hou-

kutella esiin heidän elämyksiään ja kokemuksiaan” (T, 253). Lopulta Jesper pettää ryhmän luottamuksen. Saadakseen julkisuutta hän kutsuu median paikalle haastattelemaan naisia, mutta nämä eivät uskalla paljastaa taustojaan. Loppu-episodi kuvastaa räikeää kulttuurista omimista, appropriatiota: valtakulttuurin kirjailija haluaa riistää pakolaisten luovuuden kirjamarkkinoiden kulutus-hyödykkeeksi. Vastakohta-asetelma elitistisestä länsimaisesta kirjailijasta ja maan alla elävistä pakolaisnaisista vertautuu uuskolonialistiseen asetelmaan. Jesper haluaa kolonialisoida pakolaisnaisten tarinat kirjallisen tuotantonsa raaka-aineiksi, kuten siirtomaaherra siirtomaiden rikkauksia.

Traumaan reagointi solmiutuu kuuntelijan vastuunottoon ja empatia-kykyyn. Tärkeää on dialoginen kohtaaminen, jossa toinen kohdataan ainutkertaisena subjektina. Dialoginen suhde ja eettinen toimijuus merkitsee kuuntelua ja olemista toiselle vastaanottavainen ja reagoimista siihen, mitä toisella on sanottavana. (Meretoja 2019, 65.) Michael Rothbergin (2019, 1–22) mukaan trauman kuuntelija on eettisenä subjektina ”osallinen subjekti” (*implicated subject*), koska hän on osa historiallisia ja yhteiskunnallisia rakenteita, jotka ovat aiheuttaneet traumaattisen tapahtuman, vaikkei olisikaan sen konkreettinen osapuoli. Osallinen subjekti muistuttaa Emmanuel Levinasin näkemystä, jonka mukaan olemme kaikki osa väkivaltaista kulttuuria, vaikka emme olisi uhreja tai syyllistyisi väkivaltaisiin tekoihin. Kun hyväksymme kollektiivisen vastuun, se voi johtaa kollektiiviseen politiikkaan, jolla voimme vastata traumatisoivien tapahtumien haasteisiin (ks. Davis 2020, 41–42). Aleida Assman (2018, 216) tähdentää empaattisten kuulijoiden osallisuutta, joka luo affektiivisen yhteisön. *Tea-Bagin* pakolaisnaisten ystäväverkosto kuvastaa intersubjektiviivista tilaa sekä trauman universaalia solidaarista sidosta, joka ylittää kansalliset, etniset ja uskonnolliset rajat.

Tea-Bagin eettinen rakenne näkyy pakolaisnaisten kertomusten merkitystä painottavassa kursivoinnissa. Typografinen ratkaisu tähdentää pluralistista ”äänten etiiikkaa” (Ihanus 2022b, 41; Frank 1995, xii). Eettiset asetelmat erottuvat henkilöhahmojen puhepositiosta toiseen liikkuvassa kerronnassa. Vaihtuvat naiskertajat muovaavat *Tea-Bagin* kerrontaa dialogisemmaksi ja moninäkökulmaisemmaksi kuin romaanimuodossa yleisemmin käytetty minä- ja hänkerronta (Richardson 2006, 61–62). Kollektiivinen kerronta (esim. Bekhta 2020, 37; Lanser 1992, 21) nostaa kerrontakeinona esiin kirjoittajapiirin naishahmojen moniäänisyyden.

Teoksen alun ja lopun kompositiota hallitsee *Tea-Bagin* näkökulma, jota valaistetaan fokalisoinnin keinoin. Pakolaisleirillä hän on kohdannut ruotsalaisen toimittajan, joka tekee haastattelua sarjaan ”Kasvottomia ihmisiä”. Toimittaja ilmoittaa kirjoittavansa *Tea-Bagin* puolesta, jotta tämä saisi jälleen kasvot. *Tea-Bag* protestoi todeten, että hänellä on jo kasvot ja hän tarvitsee vain oven (T, 25). Hän karkaa leiriltä Ruotsiin, jossa ihmiset vaikuttavat kiinnostuneilta hänen tarinastaan. Lopussa *Tea-Bag* kertoo antaneensa Ruotsissa ihmisille hymynsä, mutta kukaan ei kohdannut häntä (T, 378). Emmanuel Levinasin (1990, 73–75)

etiikassa kasvojen kohtaamisella on eettinen merkitys, koska ne edustavat toiseuden jatkumoa, metonymiaa. Toisen kasvoissa konkretisoituu eettisyyden ääretön vaatimus: paljaat, kulttuurisista koristeista riisutut ja uhatut kasvat ikään kuin esittävät huudon ”Älä tapa!” ja vaativat vastaamaan siihen. Jesper väittää kuunnelleensa Tea-Bagia, mutta Tea-Bag toteaa, ettei tämä kuunnellut hänen ääntään: ”Kuulit vain omasi. Näit vain henkilön, joka syntyi sinun omista sanoistasi” (T, 375). Levinas kytkee kasvat ja puheen toisiinsa, koska kasvat puhuvat. Puhuminen merkitsee avoimuutta ja vastaamista kasvoille eikä vain kasvojen tarkastelua, vaan tapaa tervehtiä toista. Levinasin mukaan ihmisyyys tarkoittaa vastuuta toisesta odottamatta vastavuoroisuutta. (Levinas 1996, 73–75, 78, 80.) Loistavasti hymyilevine kasvoineen Tea-Bag esittää vaatimuksen yhteisöllisestä vastuusta ja kasvatusten olost.

Tea-Bagin kokemus petetyksi tulemisesta yhdistää monia pakolaisia. Se voi koskea omaa kansaa, uutta asuinpaikkaa tai jopa maailmanpolitiikkaa. Uuteen paikkaan sopeutuminen voi ilmetä erityisenä stressinä (*post-migration stress*) (Malm ym. 2020). Turvapaikan odottaminen ja paperittomana elämisen arki voi muistuttaa hidasta kidutusta ja aiheuttaa trauman kroonistumista. Lopuksi Tea-Bag manaa, että Välimereen hukkuneiden pääkalloista ja kylkiluista nousee korkea kuoleman vuori sillaksi Euroopan ja Afrikan välille, jota vartijat tai ihmissalakuljettajat eivät pysty repimään (T, 377). Tea-Bag vertaa pakolaisia lualaisiin, joita häädetään tavarakontteihin (T, 276). Pakolaisten vastarinnan retoriikkaa ilmennetään me-kerronnalla: ”Me olemme varjoja, jotka pysyttelevät juuri valon laitamilla. [...] Jonakin päivänä voimme ehkä siirtyä valoon” (T, 375). Pakolaisuuden kertomuksissa juoni usein rakentuu koettelemusten sarjalle päätyen onnelliseen loppuun (Hron 2018, 293). Sen sijaan *Tea-Bagin* loppu jää avoimeksi, kun Tea-Bag katoaa maan alle: ”Mutta uskon että olen voimakkaampi kuin se harmaa valo, joka haluaa tehdä minut näkymättömäksi” (T, 378). Varjomaailman voi tulkita eurooppalaisten sisäiseksi sokeudeksi ja kognitiivisen kartan hämärtymiseksi. Valtakulttuuri haluaa pitää pakolaiset vain varjoissa eikä nähdä heitä päivänvalossa, jossa pakolaisten kasvat eivät enää edusta uhkaa.

Tea-Bag nostaa esille kirjallisuuden empaattisen potentiaalın: lukija voi toimia affektiivisena kanssastodistajana pakolaisnaisten kokemuksille ja myötäelää heidän pelkojaan ja toipumisen prosessia. Kuitenkaan traumakokemusten kognitiivinen ymmärtäminen ja niihin eläytyminen ei välttämättä johda eettiseen huoleen toisen kohtalosta (esim. Rossi 2021, 40). Romaanissa sen ilmentäjänä on Jesper Humlinin kirjailijahahmo, jonka päällimmäisin halu on hyötyä pakolaisnaisten kertomuksista. Valtaeliittiä edustava Jesper havainnollistaa valkoisen ja miehisen vallan menetyksen pelkoa. Vastakkainasettelu itsekkeisen parodisesti esitetyn mieskirjailijan ja vakavasti otettavien marginalisoidujen naisten välillä näkyy teoksen kompositiossa ja vuorottelevien osuuksien tylien vaihtelussa: Jesperin kuvausta hallitsee ironian sävyttämä realismi, kun taas naishahmoja luonnehditaan vakavasävyisellä ja runollisella kerronnalla.

Lopuksi

Fiktio kuvauksvoimalla voi olla epistemologista ja pedagogista merkitystä pakolaisuutta ja traumaa koskevan kokemuksellisen tiedon hahmotustapana, välittäjänä ja havainnollistajana. Sanataide voi sepitteenäkin luoda risteys-aseman eri tiedonalojen vuoropuhelulle ja tiedon testaukselle, vaikka fiktiivisellä kuvauksella ei ole historiallista, sosiologista eikä kliinistä todistusarvoa ja sillä on omat esteettiset perinteensä ja kerrontakeinonsa (ks. Jyttilä 2022, 31). Kaunokirjallisuuden todenkaltaisuutta tai vastaamattomuutta kliiniseen psykologiseen ja psykiatriseen tietämykseen traumasta voidaan testata ja hyödyntää pedagogisesti lääketiedettä, terveystutkimusta ja humanistisia tieteitä yhdistelevissä käytännöissä ja sote-alan koulutuksessa, kuten meneillään olevissa kirjallisuustieteen lukupiirihankkeissa.⁹

Traumafiktio teorioissa metafictionin rooli on jäänyt vähälle huomiolle. Sen keinoilla voidaan Alan Gibbsin (2014, 31) mukaan problematisoida traumasta kertomista ja traumafiktio konventioita. Vaikka *Tea-Bag* ei hyödynnä metafictionin keinovarantoa, teoksen kritiikin kohteena on länsimaisen mieskirjailijan rooli. Kirjailijahahmona Jesper Humlinin voi tulkita viittaavan metafictionia laajempaan metanarratiivisuuteen, romaanin itserefleksiiviseen metatasoon (ks. Meretoja 2019). Jälkisanoinaan Mankell toteaa: ”Tämä on romaani. Mutta *Tea-Bag* on olemassa. Samoin Tanja ja Leyla” (T, 379). Teoksensa taustoja Mankell ei kuitenkaan ehtinyt valottaa tarkemmin. *Tea-Bag*in parodisen ilkeästi esitetty mieskirjailijahahmo näyttää kuitenkin peilaavan Mankellin metanarratiivista tilintekoa ja itsekritiikkiä etuoikeutettuna länsimaisena kirjailijana, joka on käyttänyt pakolaisten kertomuksia ja afrikkalaisia aihepiirejä oman tuotantonsa raaka-aineena, kuten monet länsimaisen valtaväestön kirjailijat. Romaanin kirjailijahahmon dekonstruktioilla Mankell havainnollistaa sitä, että etenkin kirjailijoiden kuvaukset pakolaisista, joiden kulttuuriset taustat poikkeavat heidän omastaan, jäävät helposti ulkokohtaisiksi. Suomalaisesimerkkeinä mainittakoon Anja Kaurasen ja Leena Lehtolaisen 2010-luvun alun pakolaisnaisten kuvaukset, joiden stereotyyppioita on kritisoitu (Rantonen & Nissilä 2013, 80–82).

Henning Mankell kuvaa teoksessaan Euroopassa yhä vallitsevaa railoa entisten siirtomaiden ja siirtomaavaltioiden kesken, jossa Euroopan ulkopuolelta tullesiin suhtaudutaan ikuisina kuokkavieraina. Nuorten pakolaisnaisten kirjoittajapiirin etualalle nostamisen tulkitsen puolestani Mankellin feministiseksi visioksi maailmankirjallisuuden nousevasta naiskirjailijapolvesta, joka haastaa länsimaisen miehisen kirjallisuusinstituution valtarakenteita vaikuttavien tarinoiden kera.¹⁰

Viitteet

- 1** Uutta monitieteistä pakolaistutkimusta edustaa Eryn Lê Espiritu Gandhin ja Vinh Nguyenin toimittama *The Routledge Handbook of Refugee Narratives* (2023). Mainittakoon myös brittiläinen *Refugee Tales* -hanke, joka on julkaissut vuodesta 2015 lähtien kirjailijoiden muokkaamia pakolaisten omaelämäkerrallisia kertomuksia Comma Pressin sarjassa.
- 2** Käytän tekstiesimerkeissä lyhennystä T ja teoksen suomennosta.
- 3** Alan edelläkävijöitä ovat Shoshana Felman, Dori Laub, Anne Whitehead, Michael Rothberg, Robert Eaglestone, Suzette Henke, Dominick LaCapra ja Sirkka Knuuttila.
- 4** Jälkistrukturalistista traumateoriaa, joka korostaa merkitysten tavoittamattomuutta, on pidetty jopa epäeettisenä lähestymistapana traumaan (ks. Bond & Craps 2020, 135).
- 5** Ks. esim. Rita Charonin artikkelit kerronnallisen kompetenssin taitojen hyödyntämisestä lääketieteen ja hoitoalan koulutuksessa.
- 6** Muita uranuurtajia ovat neurologit Pierre Janet, Jean-Martin Charcot ja Joseph Breuer.
- 7** Eaglestone (2009, 54–55) tähdentää epifaniaa kauheuden merkityksen ilmestyksenkaltaisena paljastumisena.
- 8** Käsite pohjautuu Charles S. Peircen semiotiikkaan.
- 9** Esim. hankkeet *Health, Narrative & Arts* (johtaja Jussi Valtonen, Aalto yliopisto); *Syövän vastakertomukset* (johtaja Hanna Meretoja, Turun yliopisto) sekä *Sanoja terveyden tekijälle* (johtaja Viola Parente-Čapková, Turun yliopisto).
- 10** Kiitän anonyymeja referoita arvokkaista kommentista ja Niilo Helanderin säätöitä tuesta.

Lähteet

Tutkimuskohde

Mankell, Henning 2004. *Nimeltään Tea-Bag (= T)*. (*Tea-Bag*, 2001). Suom. Laura Jänisniemi. Helsinki: Otava.

Tutkimuskirjallisuus

Assman, Aleida 2018. The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling. Teoksessa *Storytelling and Ethics: Literature, Visual Arts and the Power of Narrative*. Toim. Hanna Meretoja & Colin Davis, New York & London: Routledge, 203–218. DOI: 10.4324/9781315265018-16.

Bekhta, Natalya 2020. *We-narratives. Collective Storytelling in Contemporary Fiction*. Columbus: Ohio State University Press. DOI: 10.26818/9780814214411.

Bond, Lucy & Stef Craps 2020. *Trauma*. London and New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780203383063.

Calhoun, Lawrence G. & Richard G. Tedeschi (toim.) 1999. *Facilitating Posttraumatic Growth: A Clinician's Guide*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9781410602268.

Caruth, Cathy 1995. *Trauma: Explorations of Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Davis, Colin 2020. Trauma, Post-Structuralism and Ethics. Teoksessa *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. Toim. Colin Davis & Hanna Meretoja, London: Routledge, 36–44. DOI: 10.4324/9781351025225.
- Eaglestone, Robert 2009. *The Holocaust and the Postmodern*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Eaglestone, Robert 2020. Trauma and Fiction. Teoksessa *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. Toim. Colin Davis & Hanna Meretoja, London: Routledge, 287–295. DOI:10.4324/9781351025225.
- Felman, Susan & Dori Laub 1992. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York & London: Routledge.
- Frank, Arthur W. 1995. *The Wounded Storyteller. Body, Illness, and Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226260037.001.0001.
- Gandhi, Eryn Lê Espiritu & Vinh Nguyen (toim.) 2023. *The Routledge Handbook of Refugee Narratives*. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781003131458.
- Gibbs, Alan 2014. *Contemporary American Trauma Narratives*. Edinburgh: Edinburgh University Press. DOI: 10.1515/9780748694082.
- Greenberg, Leslie S. & Sandra Paivio 1997. *Working with Emotions in Literary Therapy*. New York: Guilford Press.
- Hartman, Geoffrey 1995. On Traumatic Realities and Literary Studies. *New Literary History* 26 (3), 537–563. DOI: 10.1353/nlh.1995.0043.
- Herman, Judith Lewis 1992. *Trauma and Recovery*. London: Basic Books.
- Hron, Madelaine 2018. The Trauma of Displacement. Teoksessa *Trauma and Literature*. Toim. J. Roger Kurtz, Cambridge: Cambridge University Press, 284–298. DOI: 10.1017/9781316817155.021.
- Huldén, Jaana 2009. Traumaterapeutinen näkökulma Raskolnikovin elämään. Teoksessa ”*Sanat että hoitaisimme.*” *Terapeuttinen kirjoittaminen*. Toim. Juhani Ihanus, Helsinki: Duodecim, 174–191.
- Hunt, Celia 2010. Therapeutic Effects of Writing Fictional Autobiography. *Life Writing* 7, 231–244. DOI: 10.1080/14484528.2010.514142.
- Ihanus, Juhani 2022a. Kirjallisuusterapia, terapeuttinen kirjoittaminen ja kertomukset. Teoksessa *Terapeuttinen kirjoittaminen*. Toim. Juhani Ihanus, Helsinki: Basam Books, 19–84.
- Ihanus, Juhani 2022b. Biblioterapian historiaa. Teoksessa *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Toim. Päivi Kosonen & Juhani Ihanus, Tampere: Vastapaino, 35–46.
- Jytilä, Riitta 2022. *Traumaattinen muisti nykyproosassa*. Helsinki: SKS. DOI: 10.21435/skst.1485.
- Kacandes, Irene 2001. *Talk fiction. Literature and the Talk Explosion*. Lincoln & London: The University of Nebraska Press.
- Kansteiner, Wulf & Harald Weilböck 2008. Against the Concept of Cultural Trauma Theory (How I Learned to Love the Suffering of Others without the Help of Psychotherapy). Teoksessa *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Toim. Astrid Erll & Ansgar Nünning, Berlin: Walter de Gruyter, 229–240. DOI: 10.1515/9783110207262.4.229.
- Karttunen, Laura 2022. Fiktio lukeminen lääkäriopinnoissa: käytännön läheistä lukemista retorisen ja kognitiivisen kertomusteorian avulla. Teoksessa *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Toim. Päivi Kosonen & Juhani Ihanus, Tampere: Vastapaino, 243–258.
- Knuutila, Sirkka 2006. Kriisistä sanataiteeksi. Traumakertomusten estetiikkaa. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 4, 22–42. DOI: 10.30665/av.74672.
- Kurtz, J. Roger 2018. Introduction. Teoksessa *Trauma and Literature*. Toim. J. Roger Kurtz, Cambridge: Cambridge University Press, 1–17. DOI: 10.1017/9781316817155.021.
- LaLonde, Suzanne 2018. Trauma and Post-Traumatic Growth. Teoksessa *Trauma and Literature*. Toim. J. Roger Kurtz, Cambridge: Cambridge University Press, 196–210. DOI: 10.1017/9781316817155.015.

- Lanser, Susan 1992. *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Levinas, Emmanuel 1996. *Eetiikka ja äärettömyys. Keskusteluja Philippe Nemon kanssa. (Ethique et infini, 1982.)* Suom. Antti Pönni. Helsinki: Gaudeamus.
- Lindqvist, Anita 2022. Kirjoittaminen itsehoitona ja psykoterapeuttisena menetelmänä. Teoksessa *Terapeuttinen kirjoittaminen*. Toim. Juhani Ihanus, Helsinki: Basam Books, 113–148.
- Linnainmaa, Terhikki 2009. Reflektiivisyys ja refleksiivisyys kirjallisuusterapiassa. Teoksessa ”*Sanat että hoitaisimme.*” *Terapeuttinen kirjoittaminen*. Toim. Juhani Ihanus, Helsinki: Duodecim, 49–69.
- Malm, Alan, Petter Tinghög, Jurgita Narusyte & Fredrik Saboonchi 2020. The refugee post-migration stress scale (RPMS) – development and validation among refugees from Syria recently resettled in Sweden. *Conflict and Health* 14 (2). DOI: 10.1186/s13031-019-0246-5.
- Meretoja, Hanna 2019. Metanarratiivisuus ja kerronnallinen toimijuus. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 16 (2), 58–77. DOI: 10.30665/av.80161.
- Mertanen, Heli 2022. Poeettinen ja metaforinen kieli terapiatyössä. Teoksessa *Terapeuttinen kirjoittaminen*. Toim. Juhani Ihanus, Helsinki: Basam Books, 283–310.
- Modlinger, Martin & Philippe Sonntag 2011. Introduction. Teoksessa *Other People's Pain. Narratives of Trauma and the Question of Ethics*. Toim. Martin Modlinger & Philippe Sonntag, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1–18.
- Niemi-Pynttari, Risto 2016. Luova kirjoittaminen ja kirjallisuusteoria. *Kirjoittamisen tutkimus*. 14.9.2016. <https://rniemi.wordpress.com/2016/09/14/luova-kirjoittaminen-ja-kirjallisuusteoria/>. (3.10.2024)
- Rantonen, Eila & Hanna-Leena Nissilä 2013. Pelottavia muukalaisia ja arkisempia maahanmuuttajia. Teoksessa *Suomen nykykirjallisuus 2*. Toim. Mika Hallila, Yrjö Hosiaisluoma, Sanna Karkulehto, Leena Kirstinä & Jussi Ojajärvi, Helsinki: SKS, 76–91.
- Reinikainen, Pepi 2009. Elämäntaustakirjoituksen dialogia. Teoksessa ”*Sanat että hoitaisimme.*” *Terapeuttinen kirjoittaminen*. Toim. Juhani Ihanus, Helsinki: Duodecim, 212–232.
- Richardson, Brian 2006. *Unnatural Voices. Extreme Narration in Modern and Contemporary Fiction*. Columbus: Ohio State University Press.
- Rose, Kate 2020. Socioliterature. Stories as Medicine. Teoksessa *Displaced. Literature of Indigeneity, Migration and Trauma*. Toim. Kate Ross, New York & London: Routledge, 1–4. DOI: 10.4324/9781003005889-1.
- Rossi, Riikka 2021. Empaattinen ahdistus romaanin tunnevaikutuksena. Tapaustutkimuksena Marjo Niemen *Kaikkien menetysten äiti*. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 18 (1), 39–55. DOI: 10.30665/av.100383.
- Rothberg, Michael 2019. *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford: Stanford University Press. DOI: 10.1515/9781503609600.
- Rothberg, Michael 2000. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sayad, Abdelmalek 1999. *La Double Absence. Des Illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*. Paris: Seuil.
- Spivak, Gayatri 1988. *In Other Worlds. Essays in Cultural Poetics*. Routledge: New York.
- Suokas-Cunliffe, Anne 2006. Lapsuuden kompleksisen traumatisoitumisen seuraukset aikuisuudessa. *Yleislääkäri* 21 (6), 9–14.
- Turner, Emerald-Jane & Francesca Diebschlag 2001. Resourcing the trauma client. Teoksessa *Trauma. A Practitioner's Guide to Counselling*. Toim. Thom Spiers, Hove: Brunner-Routledge, 69–96.
- Whitehead, Anne 2004. *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University. DOI: 10.3366/j.ctt1r2534.